

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

(Посібник для вступників)

Острог - 1997

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ"

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

КАФЕДРА ІСТОРІЇ

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

(ПОСІБНИК ДЛЯ ВСТУПНИКІВ)

Укладач - канд. іст. наук

В. Б. Атаманенко

Рецензенти: доктор іст.

наук. проф. М. П.

Ковальський, доктор

психол. наук, проф. І. Д.

Пасічник

Затверджено до друку

рішенням Вченої Ради

Острозької Академії

Острог

1997

Вибір саме Острога пояснюється: а/ зростанням економічного значення міста /особливо після остаточного утвердження тут К.Острозького у 1574-1576 рр./, б/ центральним положенням його серед володінь князів Острозьких /іх "домонаціальний град"/; в/ розтапуванням тут одного з центрів єпархії /Луцького і Острозького єпископства/ з кафедральним собором /замкова Богоявленська церква/, г/ існуванням культурних традицій /церкви і монастирі з їх бібліотеками, розвиток іконопису та музичного /хорового, в першу чергу/ мистецтва та ін./.

Засновником Острозької Академії є к. К.-В. Острозький, найбільший магнат Речі Посполитої, посідач ряду важливих державних посад. Це об'єднання матеріальної і владної сили разом з знатністю роду давали можливість князю відігравати помітну роль в політичному житті держави та її окремих регіонів /Волині, Київщини/ та в релігійних справах / К.-В. Острозький відстоював рівність різних конфесій, захищав православ'я, виступав з ідеєю створення окремого патріархагу в Речі Посполитій з можливим центром в Острозі/.

Важлива роль у функціонуванні будь-якого культурно-освітнього закладу належала матеріальному забезпеченню. Першою фундаторкою Академії була племінниця К.-В. Острозького Гальшка Іллівна кв.Острозька. В своєму тестаменті /заповіті/, написаному у березні 1579 р. в м. Турові і внесеному до Луцьких урядових книг у січні 1583 р., вона записала "на шпиталь і академію Острозьку" 6000 кіп грошів /копа - 60 грошів/ литовських на Луцькому монастирі Св. Спаса і селі Доросинь.

Прибутків з них було недостатньо для функціонування навчального закладу, культурного центру та друкарні. Тому у лютому 1585 р. вже кн. К.-В. Острозький передає на шпиталь придбану ним Суразьку волость /м.Сураж та 8 сіл/. Це відбулось на Варшавському сеймі і було затверджено королем. У шпиталі могли проживати православні. Патронат над ним здійснювали син князя Олександр /єдиний православний його нащадок/ та Луцький і Острозький владика.

В дійсності Суразька волость була наданням /фундацією/ більш широким - не лише на шпиталь, а на весь Острозький культурно-освітній осередок, на Академію. Про це свідчить виділення з Суразьких маєтностей /після затвердження фундації на шпиталь королем/ коштів для викладачів академії /360 злотих/ та фундація онуки К.-В. Острозького Ганни-Алоїзи / в заміжжі Ходкевич/ Острозькому костелу, в якій прямо вказується, що Суразька волость була надана "на школу грецьку і латинську".

Причиною, чому у фундації К.-В. Острозького не згадувалась Академія, було побоювання /цілком справедливе/, що в цьому випадку вона /фундація/ не буде затверджена королем, оскільки йшлося про православний навчальний заклад як альтернативу подібним католицьким установам /Краківській та Віленській академіям, єзуїтським колегіям/.

Крім того К.-В. Острозький вводив індивідуальне забезпечення для викладачів Академії, членів гуртка, письменників та друкарів: Це: 1/ надання посад, які давали прибутки чи були оплачуваними - І.Федоров з 1575 до /приблизно/ 1580 р. був справцею /державцем/ одного з найзаможніших волинських монастирів - Дерманського, Г.Смотрицький мав посаду підскарбія князя, В. Малюшицький /псевдонім - В.Суразький/ був суразьким старостою; 2/ надання церковних посад - Д. Раллі - дорогобузького архімандрита /з наданням монастирю кількох сіл/, Ф. Греку - жидичинського архімандрита; 3/ надання населених пунктів - Г.Смотрицькому /2 села/, якісь маєтки М. Броневському /псевдонім Х.Філалет/, Клірику Острозькому /Г.Дорофейович, Ігнатій - ?/, В.Суразькому /якщо це не Суразька волость/, про що згадує К.Сакович;

4/ надання підданих - Я. Лятошу на Бельмажі /біля Острога, тепер - Остріг/;

5/ надання пільг, з яких відоме на сьогодні лише право ректора на вільне ловіння риби в призамковому ставку.

Варто згадати і кошти, які не могли не виділятись на будівництво приміщень, організацію навчання та

друкування, забезпечення папером /у 1595-1596 р. було створено папірню в Острозі/ та ін.

Назва і тип Острозької школи. Через відсутність офіційно визначеного статусу Острозька Академія називалась сучасниками по різному. Одночасно вона фігурувала і як школа, і як училище, і як ліцей, і як гімназія, і як академія.

Хронологічно першою назвою, яка була зафіксована в "Букварі" 1578 р. було "дітишне училище" /передмова І.Федорова/. В цьому могли відобразитись по-перше, статус школи на початковому етапі формування /початкова/ чи, по-друге, що більш ймовірно, орієнтація книги /буквар/ на підготовчі класи, оскільки в тій же передмові йдеться про запрошених для роботи викладачів, а в самому "Букварі" паралельні грецькі і церковнослов'янські тексти.

В тестаменті Гальшки Острозької /1579 р./ заклад вперше названо Острозькою академією. Цю ж назву повторено в книзі Г. Смотрицького, видану /чи лише написану/ у 1587 р. У 1599 р. Іпатій Потій також вжив термін "академія" /"славна академія Острозька"/.

У 1583 р. папський нунцій А. Болоньєтті назвав Академію колегією та грецькою колегією. Поет Симон Пекалід вжив щодо неї назви "тримовний ліцей" та "тримовна гімназія" /1600 р., поема "Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців...", вид. у Кракові/.

У щоденнику єзуїта Я. Велевицького /20-ті рр. XVII ст./ Острозьку академію названо схизматицькою академією.

Викладач же Академії Т. Аннич підписався на подарованому Дерманському монастирю "Четвероєвангелії" "дяк школи руської Острозької". В даному випадку "дяк школи" може означати, що Т. Аннич був учителем у початковому руському відділі /школі, класі/, а назва не поширювалась на весь освітній заклад.

Назви "ліцей", "гімназія" /тримовні/, очевидно вжиті на означення закладу, подібного до створюваних у Європі. "Тримовні заклади" були результатом започаткованого Е. Ротердамським руху за створення закладів, котрі поєднували б навчальну і наукову діяльність для ґрунтовного вивчення сакральних мов /мов Святого письма/ - гебрайської /давньоєврейської/, грецької і латини - і їх

використання у текстологічному вивченні Біблії. Таким чином, "тримовні" заклади були одним з проявів європейського гуманізму, а щодо Острозької академії також текстологічного аналізу, перекладу, редагування і друку Біблії /це, до речі, здійснювали і європейські ліцеї/.

Термін "Академія" в Європі та Речі Посполитій живився у двох значеннях. По-перше, він позначав вищий навчальний заклад /Краківська Академія, Віленська академія/, а по-друге, - гурток вчених. Ця двозначність існує і щодо Острозької Академії.

Західноєвропейська тримовність ліцеїв, колегіумів, гімназій на українських /а ширше/ і пізніше / - православних/ теренах перетворилась з гебрайсько-греко-латинської на слов'яно-греко-латинську. Чи не через це вже перший Острозький друк - "Буквар" 1578 р. - містив сказання Чорноризця Храбра "Про письмена", яке звеличувало слов'янську мову. Крім "священності", вивчення грецької мови мало підставою східне /грецьке/ християнство українців, а латини - широким її використанням у державному житті Речі Посполитої. До того ж, саме цими мовами була написана переважна більшість християнських творів.

Тому, заснування Острозької слов'яно-греко-латинської академії, за словами Я. Д. Ісаєвича, засвідчило перехід до нового етапу культурного синтезу - усвідомленого прагнення поєднати слов'яно-грецьку спадщину з досягненнями "латинськими", тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи. Започатковану Острозькою Академією засаду тримовності успадкували Львівська братська школа, Києво-Могилянська Академія, а від неї - Молдавія /Ясси, 1642 р./ та Москва /1687 р./.

Тип Острозької Академії як навчального закладу і на сьогодні викликає дискусії. Викликано це тим, що офіційного статусу вищого навчального закладу вона не мала, а пов'язані з організацією навчального процесу документи до нашого часу майже не дійшли /статут, програми, плани, конспекти тощо/.

На думку більшості сучасних дослідників, Академія мала ознаки вищого навчального закладу, але цей статус їй надавали в першу чергу викладачі, котрі і становили її

славу, але значну увагу надавали науковій та літературній діяльності. В Академії читались предмети, що належали до т. зв. "семи вільних /визволених за тодішньою термінологією/ наук". Вони об'єднувались у два навчальні блоки: "трівіум", до складу якого входили граматики, риторика, діалектика, та "квадрівіум", в який включались арифметика, геометрія, музика, астрономія. Крім того, у зв'язку з "мовним" спрямуванням закладу вивчались грецька, латинська, старослов'янська мови, а також, ймовірно, українська книжна /так звана "руська"/ мова. Цей набір предметів входив до програм середніх /вільні науки/ та вищих навчальних закладів типу колегій. Для університетів /академій/ властивим була наявність богослів'я. Прямих свідчень про викладання цього курсу в Острозькій Академії немає. Але залучення до викладання осіб з церковним саном /в майбутньому, а то й під час перебування в Острозі вони займали високі і навіть найвищі в православному світі посади/, та, ще більше, значна робота по підготовці до друку Біблії з залученням до неї широкого кола осіб може свідчити про зворотне. Таким чином, можна зробити висновок про наявність ряду богословських курсів в Острозькій Академії. До того ж, ряд її випускників стали священниками чи ченцями, визначними діячами української церкви.

Ще однією рисою Острозької Академії був її приватний характер. Залежність від власників Острога та їх матеріальної допомоги завжди позначалась на діяльності академії і, зрештою, було однією з причин її занепаду і ліквідації.

За аналогією з Києво-Могилянською академією, вважають, що навчання в Академії Острозькій проводилось в таких класах: підготовчий; інфіма, граматики, синтаксима /в цих трьох вивчали мови, арифметику, геометрію, нотний спів, катехізис/, поетики, риторики /по одному року, вивчали основи віршування, принципи складання і зразки різних листів та промов;/ філософії /про її викладання є свідчення сучасників/.

У Острозі вивчались не просто мови, а і теоретична граматики.

На чолі Академії стояв ректор. Відомі такі імена керівників Острозької Академії: Герасим Смотрицький,

Мартин /можливо, Грабкович/, Кирило Лукаріс, Сава Фляка /Флячич/.

Викладачі Академії. Для роботи в Академії К.-В. Острозький прагнув залучити найкращих викладачів як з України, так і з-за її меж. Як свідчить автор "Перестороги" /полемічна праця поч. XVII ст./, князь запросив греків-дидакалів /вчителів/, надавши їм забезпечення і збудувавши школу і шпиталь. За одного з викладачів, Никифора Парасхеса-Кантакузина, велася боротьба: засновник

Замойської академії Я. Замойський запрошував його до себе для викладання вільних наук. Добираючи викладачів, К.-В. Острозький не звертав увагу на їх релігійну належність - в Острозі співпрацювали православні, католики, протестанти; князь навіть виставляв за приклад постановку освіти у протестантських школах. В зв'язку з значним числом запрошуваних викладачів виникали проблеми з забезпеченням навчального процесу в Академії: так, у 1592 р. к. Острозький скаржився на брак викладачів. Становище з викладачами

погіршилось після Берестейської унії /1596 р./, коли майже неможливим було прибуття до Острога греків. Тоді припинили свою діяльність тут Никифор Парасхес /заарештований/ та К. Лукаріс.

Високий рівень викладачів підкреслювався у вершні української полімічної літератури - "Паліноді" З. Копистенського, де говорилося: "Найдовалися и мовци оному Демосфенови ровнѣи, и Сафанове и иные различные любомудрцы, найдовалися и докторове славныи в греческом, славянском и латинском языках выщвичоньи /навчені/. Найдовалися и математикове и астрологове превыборные".

У різний час в Острозькій Академії викладали:

Г. Д. Смотрицький - грецьку і церковнослов'янську мови, поезику і риторику; І. Федоров, В. Суразький., Т. Аннич, Гнат Наливайко - церковнослов'янську мову; К. Лукаріс, грек Кипріан, Никифор Парасхес-Кантакузин - грецьку мову. Її могли викладати також греки Тимофій, Феофан Грек, Еммануїл Ахіллес, Еммануїл Мосхопуло, Діонісій

Раллі-Палеолог, Євстахій Нафанаїл /учитель дітей К.-В. Острозького/;

Дем'ян Наливайко - церковнослов'янську мову, поезику і риторичу; Андрій Римша /білоруський шляхтич/ - поезику і риторичу, математику і астрономію; поляк Ян Лятош - математику і астрономію, а також, можливо, філософію.

Викладачами Академії були також Мотовило, Мартин /Грбкович/, могли працювати священники острозьких церков: Григорій /Голубникович/ - Воскресенської, Сава-Миколаївської, Данило-Миколаївської, Андрій Мелешко - Успенської, Нікандро Троєцький; в усякому разі, в діяльності наукового гуртка вони участь приймали.

Збереглись дані про освіту ряду Острозьких викладачів:

Никифор Парасхес-Кантакузин був випускником Падуанського університету і був там "ректором наук еллінських і грецьких", відігравав значну роль в церковному житті Греції, приймав участь у Берестейському православному соборі; Кирило Лукаріс - навчався на батьківщині /о.Крїт/, Венеції, Падуї, був учасником Берестейського собору, після якого довершував освіту в університетах Віттенберга і Женеви, займав посади Александрійського і Константинопольського патріарха; Діонісій Раллі-Палеолог - освіту здобув у Римі, звідки привіз до Острога список Біблії; Кипріан - вчився в університетах Венеції і Падуї; Еммануїл Ахіллеос та Еммануїл Мосхопуло - навчалися у Римі /перший в Афанасіївській, другий - у Германській колегіях/;

Ян Лятош /Лятос/ був доктором медицини і філософії, астрономом і математиком, поетом, освіту здобув у Падуанському і Краківському університетах /останній був змушений залишити через критику григоріанського календаря і переїхати до Острога/.

Вихованці Острозької Академії. Як стверджує І.З. Мицько, за час існування Академії її закінчило близько 500 студентів. Але відомі лише кілька імен випускників. Це - Іов Княгиницький /в миру - Іван/ - засновник скиту Манявського; П. Конашевич-Сагайдачний - військових, політичний та культурний діяч: Клірик Острозький -

видатних письменник-полеміст /за свідченням Іпатія Потія/; Гаврило Дорофєйович - вдосконалював знання чи в Академії, чи просто під керівництвом вчителів-греків; Стефан /Степан/ Смотрицький - старший брат Мелетія /Смотригького, секретар К.-В. Острозького/; можливо, Мелетій /світське ім'я Максим/ Смотрицький та, на думку К.Харламповича, котра сучасними дослідниками не поділяється, Андрій Римша. Вважають, що навчались в Академії Д. Наливайко та Ісайя Копинський. Підручники. С. Голубев на основі вивчення творів І.Вишенського дійшов висновку, що в домогилянській школі вивчення обмежувалось слов'янською граматикую, часословом, псалтирем, октоїхом, моральним богослів'ям і святим письмом з його простим тлумаченням. Послідовність викладання на початковому етапі була такою: азбука, часослов і псалтир /в зв'язку з вивченням служби і співу/, граMATика /про те, що граMATику вивчали після часослова і псалтирї говорить М.Смотрицький у своїй "ГраMATиці" 1619 р./ Далі навчали діалектиці, риториці і іншим "філософським письмам, школі належачим". Частина підручників, якими користувались в Острозькій Академії, була рукописною. Так, рукопис надрукованої 1586 р. у Вільно "ГраMATики словенська язика" було передано сюди з бібліотеки /газофілакії/ Острозької академії. З книжок, які використовувались у навчанні тільки в Острозі були надруковані: 4 букварі /1578 р., 80-х рр. XVI ст., 1598 р., його передрук/, "Хронологія" А.Римши /1581 р./, "Часослов" /1598 р./ та "Часослов з місяцесловом" /1612 р./, "Псалтир з возслідуванням" /1598 р./, дерманський "Октоїх" /1604 р./ Могли використовувати також і інші острозькі друки богословського і полемічного характеру. Не могли не використовувати в Острозі грецьку граMATику "Адельфотес", надруковану у Львові 1591 р., "ГраMATику словенську" Л.Зизанія /1586 р./, складену у формі питань і відповідей, "Науку ку читаню і розуменю письма славянського" С.Зизанія /1596 р./, європейські підручники з різних дисциплін.

Науковий гурток. Першим культурно-освітнім осередком на Україні, що мав власну наукову програму, був гурток кн. А.М. Курбського у Милянєвичах біля Ковеля. Сам

засновник гуртка підтримував контакти з різними культурними осередками, в т. ч. і з Острогом та кн. К.-В. Острозьким. Деякі твори, перекладені у Милянвичах, використовувались в Острозі, деякі були тут надруковані. Острозька Академія / в значенні гуртка вчених / була другим на Україні осередком з власною науковою програмою.

Суть цієї програми і ступінь її реалізації на сьогодні точно встановити важко. Вважають, що програма Острозького культурно-освітнього, наукового осередку могла бути далекосяжною і довготривалою /друкування, переклади, підготовка до друку, освіта, полеміка, підготовка кадрів перекладачів і духовних осіб тощо/ або вузькою, спрямованою на виконання конкретного /хоч і глобального/ завдання - підготовка і друк Біблії.

Як би там не було, праця Острозького осередку стала в реальному житті діяльністю широкою, що охопила всі найважливіші і найактуальніші проблеми культурного життя України. Вона знайшла відображення у підготовці до друку Острозької Біблії /збирання списків, їх переклад, звірка, редагування і т.д./, педагогічній діяльності, релігійній полеміці з урахуванням рівня освіченості читачів та мовної ситуації в державі, розвитку філологічної науки /граматики, теоретичної грамматики/ та поезії, можливо, розвитку історичних знань та картографії. Членами наукового гуртка були викладачі Академії, місцеві священики, ряд острозьких міщан, члени подібних установ інших регіонів православного світу.

В результаті діяльності наукового гуртка багато в чому було подолано слабкий розвиток світського елементу в українській культурі. Вершиною ж діяльності гуртка була підготовка і видання Острозької Біблії 1581 р.

Поезія в Острозі. До здобутків членів Острозького культурно-освітнього гуртка відноситься також і розвиток поетичного мистецтва. Тут було створено такі поетичні твори: "Хронологія" Андрія Римші /надрук. 1581 р./, вірш на герб кн. К.-В. Острозького та віршована передмова Г. Смотрицького /у Острозькій Біблії/, поезії Д. Наливайка, вміщені в друках "Лікарство на оспалій умисел чоловічий" /надрук. 1607 р. в Острозі/, "Октоїх" /1603 - 1604 р./, листі М.

Пігаса до І. Потія /1605 р./, його ж вірш "На старожитний клейнод... князів Острозьких" /надрук. в "Часослові" 1612 р./ та віршований "Лямент дому княжат Острозьких..." /надрук. в Дермані в к.1603-на поч. 1604 р./, латиномовна поема придворного поета К.-В. Острозького Симона Пекаліда /Пенкальський/ "Про війну Острозьку під П'яткою" /надрук. в Кракові 1600 р./, грекомовна поема Георгія Паламіда про воєводу Міхая /1607 р., ненадрук./.

Поетичні твори писали пов'язані з Острозьким гуртком Віталій, ігумен дубенського монастиря, /надрук. 1612 р. у друкарні Віленського братства у Єв'ї/ та Г. Дорофейович /писав церковнослов'янською мовою/.

Поетичні спроби в курсі навчання мали робити і спудеї Академії, але вони до нашого часу не дійшли. Правда, дехто з дослідників вважає "Хронологію" А.Римші саме студентською роботою. Можливо, випускником Академії був автор відомого "Ляменту о утрапленю міщан острозьких" /1636 р., Рівне/, який згадує острозьких студентів, а про себе свідчить, що був шкільним учителем у Рівному /належало до володінь Острозьких/.

Історичні твори, що мали б створюватись в Острозі, не збереглись. Але у "Часослові" 1612 р. є фрагменти т. зв. малих візантійських хронік. З Острогом, а можливо, і з Академією був так чи інакше пов'язаний автор Острозького літописця /друга чверть XVII ст./.

Українська картографія, на думку вчених, завдячує Острозькому гуртку створенням у к. XVI ст. рукописних карт Дніпра, Волині, Київщини та Брацлавщини. Після передачі їх К.-В. Острозьким М.-Х. Радзивілу /Радзивілу/ вони були включені до складу карти Литовської держави, яка неодноразово видавалась у XVII ст.

Грецистика також була поставлена в Острозькій Академії на високий рівень. Про це свідчать дані про добре знання грецької мови її випускником І. Княгиницьким. Інший учень Академії П. Сагайдачний усвідомлював значення грецької мови і, очевидно, сам добре її знав, оскільки в своєму заповіті визначив щорічну плату /150 зл./ для знавця грецької мови. Вдосконалював знання грецької мови в Острозі і Г. Дорофейович. Особливо відзначався з

вітчизняних грецистів Кипріяна, який перебував, а то й народився, у Острозі. Греки з-за меж України як безпосередньо перебували в Острозі, так і листувались з острожанами, надавали друки і рукописи.

Центр релігійної полеміки. Першою пам'яткою полемічної літератури, створеної в Острозі, була праця Мотовила, виконана у 1578 р. на замовлення К.-В. Острозького як відповідь на працю П.Скарги "Про єдність церкви божої..." /1577 р., присвячена князю/. Твір Мотовила до нашого часу не дійшов. Оскільки Мотовило був протестантом, то доручення писати відповідь саме йому викликало негативну реакцію к. А. Курбського.

Певною мірою як відповідь П.Скарзі можна розглядати включення до Букваря 1578 р. відомої пам'ятки староболгарської літератури - сказання чорноризця Храбра "Про письмена" /"Сказание како состави святыи Кирил Философ азбуку"/, в якому обґрунтовувалась рівноправність слов'янської мови /проти неї і виступав Скарга/ поряд з гебрайською, грецькою, латинською.

Справі боротьби проти католицької експансії мала служити і Острозька Біблія. В передмові Г.Смотрицького задекларовано, що Біблія повинна допомогти православним позбутись єретицьких хитрощів і протидіяти їм /мались на увазі протестанти, точніше, антитринітарії/. В передмові Г.Смотрицький навіть намагається вступити в полеміку.

Теж як відповідь протестантам розглядають ще два острозькі друки - "Книгу о постничестві" /1594 р./ та "Маргарит" Іоана Златоуста /1595 р./, оскільки саме на ці твори посилались східнослов'янські "єретики".

Першою після Біблії крупною працею вже чисто полемічного спрямування була збірка антикатолицьких творів Г. Смотрицького 1587 р. До її складу увійшли "Ключ царства небесного" і "Календар римський новий" /надрук. скоріше за все в Острозі, рік друку точно не встановлено/. У 1588 р. В. Суразький /під цим псевдонімом приховувався, як гадають, В.Малюшицький/ створює значний полемічний трактат церковнослов'янською мовою, який називають "Книжиця в шести розділах" або, за назвою першого з них,

"О єдиній істинній православній вірі" /надрук. в Острозі 1598 р./.

Активізація полемічної боротьби пов'язана з Берестейською церквовною унією. Влітку 1595 р. в Острозі з'являються /можливо, були видруковані/ універсали проти ініціаторів унії К.-В.Острозького та, мабуть, інші агітаційні матеріали.

У 90-х рр. XVI ст. у Острозі перебував І. Вишенський, і саме тут, можливо, між 1593-1596 рр. написав "Ізвещеніє краткое о латинских прелестях". Після проголошення унії твори проти неї писав Никифор Кантакузин /не дійшли/.

Острозькі діячі готували матеріали про православний Берестейський собор - "Гіпомнімати" /не дійшли/ та "Ектезис" /надрук. в Кракові 1597 р./.

У підготовці останнього важлива роль належала, як вважає Я.Д. Ісаєвич, старшому серед писарів собору острозькому пресвітеру Ігнацію.

Найвизначнішим твором полемічної літератури, присвяченим Берестейській унії, є книга Христофора Філалета "Апокрисис". Наприкінці 1597 чи на початку 1598 р. вона була надрукована польською мовою у Кракові /в тій же друкарні, де й "Ектезис"/, а у 1598-1599 українською /перекладено, очевидно. Кліриком Острозьким/ у Острозькій друкарні. Під псевдонімом Христофор Філалет /грецькою - Христоносець Правдолюб/ приховувався протестант Мартин Броневський, секретар православного собору. Можливо, твір був написаний на замовлення К.-В. Острозького, оскільки противники звинувачували автора у наданні йому за це маєностей. "Апокрисис" засновано на широкій джерельній базі, написано блискучим стилем /І.Франко назвав його

"короною антиуніатської полеміки XVI ст."/.

Противники унії скуповували і спалювали працю М. Броневського, але ні її, ні тим більше її впливу на творчість наступних письменників-полемістів знищити не могли.

Відповідь Х.Філалету написав один з ініціаторів унії І.Потій /"Антиризис"/. Він же був автором кількох листів до К.-В. Острозького, вмовляючи його пристати до унії. Князь доручив дати відповідь талановитому письменнику, випускнику академії, котрий писав під псевдонімом Клірик

Острозький. Більшість дослідників вважає, що це - Гаврило Дорофейович, а остання з гіпотез, що належить І. З. Мицьку, ототожнює його з острозьким протопопом Ігнацієм. 1598 р. в Острозі друкується лист Клірика Острозького під назвою "Отпис , на лист... Іпатія володимирського і берестейського єпископа", до якого було додано "Історію..." про Флорентійську унію /"История о листрикийском, то есть о разбойническом, Ферарском, або Флоренском синоде"/.

У 1598 р. вийшла друком в Острозі так звана "Книжиця в десяти розділах", підготовлена до друку В.Малюшицьким. До її складу ввійшли 8 послань патріарха М. Пігаса, по одному посланню К.-В. Острозького та І.Вишенського.

У 1603 р. було написано "Діалог або розмова папезнику з православним", авторство якого не встановлено /існують версії про авторство В.Суразького /Малюшицького/ і Д.Наливайка/. Є дані про те, що К.-В. Острозький збирався /біля 1602 р./ надрукувати "Діалог або розмову о православній і справедливій вірі єдиній" М. Пігаса.

У Дермані, куди було перенесено діяльність Острозького осередку, у 1605 р. було надруковано лист М. Пігаса до І. Потія, перекладений Іовом Борецьким, майбутнім Київським митрополитом.

Точно не встановлено місце і час друку /можливо, Остріг, після 1583 р./ послань константинопольського патріарха Ієремії Траноса. Це послання К.-В. Острозькому, митрополиту Онисифору і єпископам, єпископу К. Терлецькому, віленським міщанам та до православних, написані з приводу календарної реформи.

Острозькі друки. Першим острозьким друком вважають "Буквар" 1578 р. І.Федорова. Він повторює львівський "Буквар" 1574 р. з додаванням грецького алфавіту і текстів молитв грецькою і церковнослов'янською мовами. Закінчується Острозький буквар відсутнім у букварі львівському "Сказанням" чорноризця Храбра "Про письмена" /"Сказание како состави святой Кирил Философ азбуку"/. На початку "Букваря" розміщено передмову, в

якій І. Федоров назвав цю книгу "Азбука" та підкреслив її зв'язок з Острозькою школою, що є першим за часом документальним свідченням про неї.

Наступним острозьким друком І. Федорова була "Книга Нового завіту" 1580 р. Вона об'єднувала псалтир з новим завітом /Четвероєвангеліє, Апостол, Апокаліпсис/. Передмова була складена, можливо, І. Федоровим і була звернена до К.-В. Острозького. В післямові вказано місце і час друку та прізвище друкаря. Це було друге кириличне видання Нового завіту. "Новий завіт" мав нелітургійне застосування /не для уживання на богослужіннях/ - він призначався для індивідуального, використання, а також /як сказано в передмові/ для застосування в ідеологічній боротьбі.

Того ж 1580 р. І. Федоровим було надруковано укладений острозьким вченим Тимофієм Михайловичем /Аннич ?/ спеціально для "Книги Нового завіту" алфавітно-предметний покажчик. Він мав назву "Книжка, собраніє вещей нужнейших". Це було самостійне видання, хоч окремо не поширювалось. "Книжка" Т. Михайловича є першим східно-слов'янським довідково-бібліографічним виданням.

Найменшим за обсягом виданням Острозької друкарні був поетичний твір Андрія Римші, відомого білоруського поета кінця XVI ст., "Которого ся місяця що за старих віків діяло короткий опис"/1581р./ У літературі за ним закріпилась назва "Хронологія". "Хронологія" А. Римші є двоаркушевою листівкою; да змістом це своєрідний віршований календар найважливіших сюжетів старозавітної історії. Ці сюжети впорядковано переліком назв місяців церковнослов'янською, давньоєврейською та українською мовами. Це давало змогу заучування назв місяців, ознайомлення з біблійними подіями та основами віршування. Незважаючи на релігійне забарвлення, "Хронологія" - світський твір. Прямих вказівок на те, що цей друк виконав І. Федоров, немає, але його зараховують до доробку першодрукаря. В той же час, це могла бути, зважаючи на характер друку і одночасне друкування Біблії, друкарська спроба котрогось з учнів І. Федорова.

Найвизначнішим острозьким друком, певним підсумком діяльності Острозького наукового гуртка, найвидатнішим і останнім поліграфічним твором І.Федорова вважають Острозьку Біблію 1581 р. До неї було додано дві передмови від імені К.-В. Острозького та Г. Смотрицького, вірш на герб Острозьких та вірш, що йде за передмовами /автор - Г. Смотрицький/, а також два варіанти передмови І. Федорова. Видання першої повної східнослов'янської Біблії було підсумком значної роботи редакційного гуртка, яким керував Г.Смотрицький. Особливу цінність для підготовки Біблії мав список т. зв. Геннадіївської Біблії, доставлений з Москви до Острога литовським дипломатом, людиною близькою до Острозького гуртка Мих. Гарабурдою. Тираж Острозької Біблії був для свого часу досить значним.

Після видання Біблії в діяльності Острозької друкарні наступила тривала перерва. Першим після неї виданням вважається полемічний збірник Г.Смотрицького, куди ввійшли його твори "Ключ царства небесного" і "Календар римський новий". Написано їх було 1587 р. Час друку невідомий, оскільки збереглись лише дефектні примірники цього друку без вихідних даних. Не виключено, що надрукований "Ключ царства небесного" був не в Острозі. До острозьких друків 80-х років відносять послання Ієремії Траноса та "Буквар" /"Начало ученія дітям", в основному тотожний виданню 1578 р./ Наступний твір - т. зв. "Книжицю в шести розділах" В. Суразького /В.Малюшицький/ - було підготовлено в Острозі до друку у 1588 р., але надруковано її було, як вважають, у 1598 р.

Черговим острозьким точно датованим друком після Біблії є "Книга о постничестві" Василя Великого /1594 р./ - правила аскетичного монашого життя. За нею послідував підготовлений до друку В. Суразьким "Маргарит" Іоана Златоуста /1595 р./.

Того ж 1595 р., очевидно, були видруковані універсали проти ініціаторів Берестейської унії.

Піком, найбільш плідним періодом у діяльності Острозької друкарні був 1598 р. Крім згаданої "Книжиці в шести розділах" /"О єдиній істинній православної вірі"/ було надруковано "Книжицю в десяти розділах", "Часослов",

"Правило істинного живота християнського" /"Псалтир з возслідуванням"/, "Отпис на лист Іпатія Потія" Клірика Острозького, "Книжка словенська рекома граматика" /Буквар/, яка була погім перевидана ще раз і нарешті, славнозвісний "Апокрисис" Хр. Філалета /правда, відносять його до 1598-1599 рр./.

Після цього видавничча діяльність в Острозі йде на спад. Наступним відомим друком є передрук "Часослова" у кінці 1602 р. Згортання книгодрукування було пов'язане з посиленням тиску на православних в Речі Посполитій та спробою перенести діяльність Острозького культурно-освітнього осередку у Дерманський монастир. 1605 р. діяльність Дерманського осередку припиняється і друкування в Острозі відновлюється під керівництвом Д. Наливайка. У 1606 р. було надруковано "Требник", у 1607 р. - "Лікарство на оспалий умисел чоловічий". Перший було впорядковано передмовою Д. Наливайка, другий був ним перекладений. До складу "Лікарства" ввійшли передмова, два "Слова" Іоана Златоуста, "Тестамент" /заповіт/ візантійського імператора Василя сину Льву.

Останнім із острозьких видань, що дійшли до нашого часу, є "Часослов", до якого включено "Місяцеслов" 1612 р., який має окремі титульний аркуш, передмову і нумерацію аркушів. З архівних даних відомо про книгу "Торжество вірші друку острозького", яка до нашого часу не дійшла. Вважають, що була надрукована між 1601-1619 рр. і можливо, є останнім острозьким друком.

Д. Наливайко. Останній період активної діяльності Острозької Академії пов'язаний з іменем старшого брата керівника козацького повстання кінця XVI ст. С. Наливайка. Д. Наливайко /50-і рр. XVI ст. - 1627 р./ був, за свідченням С. Кардашевича, учнем Острозької Академії, що остаточного підтвердження не має. Відзначався високою освіченістю, талантом проповідника, знанням грецької та церковнослов'янської мов, непримиримістю до унії. З кінця XVI ст. викладав в Академії. У 1602-1605 рр. керував видавничою справою в Дерманському монастирі. Характерною рисою ряду його робіт було паралельне розташування українських і

церковнослов'янських текстів. Його перу належать: гіпотетично "Лямент дому княжат Острозьких" /к.1603-п.1604/, післямова до "Октоїха" 1604 р., передмова до "Требника" 1606 р., передмова, переклад і впорядкування збірника "Лікарство на оспалій умисел чоловічий" 1607 р., рукописна збірка "Лекції словенські Златоустого". Відомі і поетичні спроби Д. Наливайка: згадані вже "Лямент...", вірші з "Лікарства...", "Часослова" /"На старожитний клейвод... князів Острозьких"/, "Октоїха" та листа М. Пігаса до І. Потія /1605 р./.

Дерманський культурно-освітній осередок.

Знаходився в Дерманському Свято-Троїцькому монастирі, який вважався одним з найбагатших монастирів Волині. Розташовуючись недалеко від Острога і будучи резиденцією кн. Острозьких, підтримував з ним тісні зв'язки, в першу чергу культурні. Тому створення Острозької Академії і Острозького культурно-освітнього гуртка чи не найкраще відобразилось на житті Дерманського монастиря. Вже призначення К.-В. Острозьким справцею монастиря у 1575 р. І.Федорова могло, на думку О. Фотинського, свідчити про бажання створити саме тут початково культурно-освітній заклад. З іншого боку, посідання І. Федоровим посади справці могло служити матеріальним забезпеченням друкаря, правда, в той же час не давало йому можливості займатись власне друкуванням - монастир не мав відповідної бази; заважали також повсякденні справи. Та перебування І. Федорова могло певною мірою сприяти підготовці до друку Острозької Біблії /монастир мав досить значну бібліотеку, а також зв'язки зі Сходом/. Очевидно, в зв'язку з підготовкою Біблії до друку І. Федоров залишався справцею монастиря, як вказує І. Мицько, і у 1580 р., коли підготовчі роботи були завершені / можливо, посада справці була "платнею" друкареві за працю/.

Дерманський монастир можна розглядати і як своєрідний місток між Острозькою Академією та Львовом з його братством: І. Федоров переїхав у Дермань зі Львова, у к. XVI-на поч. XVII ст. архімандритом монастиря був Геннадій, афоніт і намісник Львівського Онуфрієвського монастиря, котрий знаходився в підпорядкуванні братства.

З часом ігуменства Геннадія пов'язують перше свідчення про культурну діяльність в Дерманському монастирі: у 1599 р. тут було перекладено збірник афоризмів "Пчела", здійснений Кипріаном. Але дійсне перетворення монастиря у значний культурно-освітній осередок, на певний час у спадкоємця осередку Острозького, відноситься до 1602 р. Як вважає Я. Іваєвич, це було викликано рядом причин: по-перше, погіршенням здоров'я старого князя Острозького, який писав, що доживає останні роки; по-друге, підготовкою поділу володінь Острозьких за умови, коли дні надії православних Олександра були полічені, а католик Януш міг припинити діяльність Академії /що він, зрештою, і зробив/. Тому у 1602 р. монастир, що до цього знаходився під патронатом Острозьких, був переданий ченцям під "общє житіє" з тим, щоб до нього приймалися "способнейшие до наук", для навчання "письма словянського, грецького і латинського". Все це мало забезпечити Дерманський осередок від можливих репресій з боку патронів-католиків. Згідно нового статуту, до монастиря приймалися не лише ченці, котрі визнавали правила "общєго житія", а й ті, що "ся зышли до науки". Таким чином, очевидно, передбачалось фактичне перенесення сюди Острозького осередку як слов'яно-греко-латинського наукового закладу. З урахуванням перенесення також і друкарні, у Дермані повинен був відновитись культурно-освітній центр. До того ж в ньому могли вчитись і світські особи.

Дерманський культурно-освітній осередок був безпосередньо пов'язаний з участю східних патріархів у справах української і білоруської церкви, його перенесення до Дермані пов'язане з іменем Ісакія Борисковича, котрий не один рік перебував при александрійських патріархах М. Пігасі і Кирилові Лукарісі, у 1600 р. відвідав александрійського, константинопольського, антиохійського і ерусалимського патріархів та святу гору /Афон/ з метою організації спільних дій проти унії /в зв'язку з цією поїздкою з'явилися два полемічні твори, авторство яких приписують Івану Вишенському/. Між відвідинами Сходу, І. Борискевич, очевидно, за дорученням К.-В. Острозького, почав реорганізацію Степанського монастиря і саме туди він

повернувся після повернення осередку з Дермані в Остріг /1605 р./, пізніше він посідав Луцьку і Острозьку єпископську кафедру і вважається одним із засновників Луцького браства.

В реорганізації Дерманського монастиря значна роль належала ще одному афоніту, а також випускнику Острозької Академії, Іову Княгиницькому, запрошеному в Дермань І. Борисковичем. Саме Княгиницький переклав і відредагував тексти для надрукованого в Дермані "Октоїха" /1604 р./, після чого повернувся в Галичину.

Ще одним діячем Дерманського осередку був відомий зв'язками з Афоном і східними патріархами та вченістю /"сущий от града Острога муж в еллинском диалекте искусный, в Енетиях /Венеція/ и Патавиях /Падуя/ любомудрствующий"/ ієромонах Кипріян, учасник /як перекладач протосингела Никифора Парасхеса/ Берестейського православного собору. Він є можливим перекладачем "Пчелы" та "Синтагматікона митрополита Філадельфійського Гавриїла" /1503 р./; переклав "Бесіди Іоана Златоустого на євангеліє від Іоана" /1605 р./ і "Бесіди Іоана Златоустого на чотирнадцять послань Апостола Павла" /надрук. 1623 р. в Києві/. На думку І. Мицька, він керував перекладом "Октоїха" /надр. 1604 р. в Дермані/.

В діяльності Дерманського гуртка могли приймати участь: рогатинський грек, учень Львівської братської школи, чернець Дерманського монастиря /прийняв постриг у 1591 р./ Антоній Грекович; ігумен Дубенського монастиря, знавець латинської і грецької мов Віталій, Василь Суразький, Кпірик Острозький, Іов Борецький.

Очолював друкарню в Дермані Д. Наливайко, який крім того, готував твори до друку, писав передмови і післямови /в т. ч. і віршовані/ до них.

На думку К. Копержинського, для діячів Дерманського центру характерна належність до консервативного, аскетичного, церковно-слов'янського у відношенні богослужебних книг напрямку.

Дерманськими друкарями, виходячи з розташованих у кінці "Октоїха" літер "ІФДР" вважають Івана і Федора /Я. Ісаєвич; згадуються в акті поділу 1603 р./ чи І.

Тростянецького /Є. Киян; з придерманського села Тростянець/.

З 1605 р. діяльність центру занепадає, а він сам /в першу чергу друкарня/ повертається до Острога. При цьому, більшість його діячів роз'їхались по Україні і продовжували свою просвітницьку та антиунійну діяльність.

Дерманський монастир, після припинення існування в ньому культурно-освітнього центру, поступово втрачає своє значення як визначний релігійний і освітній центр, особливо з переходом його у 1627 р. під контроль уніатів /пов'язане з ігуменством М. Смотрицького, похованого тут/. Згодом монастир було повернуто під патронат Острозьких і їх спадкоємців. У 30-х рр. XVII ст. дерманським старостою джерела називають Богдана Братковського, предка одного з видатних діячів української історії Данила Братковського та члена Луцького братства.

Дерманські друки: "Лямент дому княжат Острозьких над зошлым с того света ясне освещеным княжатем Александром Константиновичем княжатем Острозским воеводою воляньским" /після 2.II.1603 р., можливо - 2.II.1604 р./ "Октоїх" /12.IV.1603 р. -12.IX.1604 р./ "Лист... Мелетія / Пігаса/ до...єпископа Іпатія Потія"/6.II.1605 р./.

Занепад і ліквідація Академії були пов'язані з окатоличенням нащадків К.-В. Острозького та діяльністю єзуїтів. Ліквідувала Академію онука старого князя, дочка надії православних Олександра Острозького - Ганна-Алоїза /в заміжжі Ходкевич/. Вона обмежує матеріально діяльність Академії, намагається звести її до рівня прицерковної школи, створює і матеріально забезпечує єзуїтський колегіум в Острозі /1624 р./.

Остаточно ліквідувати залишки Академії і запровадити в Острозі і інших маєтках унію Ганні-Алоїзі вдалось на пасхальну ніч 1636 р., спровокувавши виступ острожан. Таким чином, 1636 р. вважають останнім роком існування Острозької Академії.

Вони були першими.

Острозька-слов'яно-греко-латинська академія /1576-1636/ була першим навчальним закладом вищого типу на східнослов'янських землях.

Острозька Академія була першим на східнослов'янських землях тримовним /слов'яно-греко-латинським/ закладом, зразком для створювання пізніше подібних закладів у Києві /1632/, Яссах /1642/, Москві /1687/.

Острозька Академія поклала початок подоланню односторонності розвитку української культури, відсутності в ній світського елементу.

Острозька Академія як гурток вчених була другою такою установою на Україні, яка мала власну наукову програму /після Миляновицького гуртка/, але першою щодо її реалізації, її обсягу і рівня.

Перша документальна згадка про Острозьку школу міститься у "Букварі" 1578 р. І. Федорова.

Вперше термін "Академія" до острозької школи вжила в своєму тестаменті Гальшка /Єлизавета/ Острозька.

"Книга нового завіту" була першим кириличним виданням цього твору, спрямованим не на літургійне використання, та малого формату; вперше вжито дрібний шрифт.

"Книжка, собрание вещей нужнейших" Т. Михайловича - перше східнослов'янське довідково-бібліографічне видання.

"Хронологія" А. Римши 1581 р. - перший друкований східнослов'янський поетичний твір. У "Хронології" вперше в історії друкарства було подано народні назви місяців.

Острозька Біблія - перше повне східнослов'янське видання святого писма /церковнослов'янською мовою/.

Вміщений у Біблії при гербі К.-В. Острозького вірш Г.Смотрицького - перший у східних слов'ян зразок геральдичної поезії.

"Ключ царства небесного" Г. Смотрицького - перше українське видання, випущене на противагу церковнослов'янським книгам попереднього часу /крім "Хронології"/. Його впорядковано віршем - присвятою К.-В. Острозькому.

“Книжиця в шести розділах” - перший український полемічний твір, написаний церковнослов'янською мовою.

В Острозі було створено навчальний посібник, до якого було вперше включено скорочений курс теоретичної граматики /надрук. у Вільно 1586 р./.

В Острозі виник і поширився у різні куточки православного світу т. зв. “острозький наспів”.

В Острозі, завдяки діяльності Академії, створився особливий тип письма - острозький тип /варіант/ скоропису.

До складу “Книжиці в десяти розділах” було включено твір І. Вишенського. Це був перший і єдиний твір, надрукований за життя видатного українського письменника, культурного і громадського діяча.

Острозька Академія вперше в історії України /тим більш, в умовах загострення міжрелігійних стосунків/ продемонструвала співпрацю людей різних конфесій, різних національностей, різного походження.

12 квітня 1994 р. президент України Л. Кравчук, підтримуючи ініціативу представника президента у Рівненській області, Острозької міськради та університету “Кієво-Могилянська Академія”, з метою відродження національних освітніх традицій та з врахуванням ролі, що її відіграла Острозька Академія в минулому України, підписав указ про створення Острозького колегіуму.

Другий президент України, Л. Кучма, 5 червня 1996 р. підписав указ про іменування Острозького колегіуму з метою відновлення історичної назви Острозькою Академією.

СПИСОК рекомендованої літератури.

1. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским /вторая половина XVI-первая половина XVII в./.-К.: Наук. думка, 1987.

2. Исаевич І. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.-Львів: Вища школа, 1975.

3. Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. - М.: Книга, 1981.

4. Исаевич Я. Д. Острожская типография и её роль в межславянских культурных связях /послефедоровский период//Федоровские чтения 1978 г. -М.: Наука, 1981.-С.34-46.

5. Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні /діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-80-их рр. XVI ст./.-Дніпропетровськ: ДДУ, 1972.

6. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія /1576-1636/.-К.: Наук. думка, 1990.

7. Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії /1576-1636/: Бібліографічний довідник.-К., 1990.

8. Мыцко И. З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине /70-е годы XVI - 30-е годы XVII в./ //Федоровские чтения 1978 г. -.: Наука, 1981.-С.47-56.

9. Немировский Е. Л. Иван Федоров. -М.: Наука, 1985.

10. Острозька давнина: Дослідження і матеріали.-Львів, 1995.-Т.І

11. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.-К.: Либідь, 1994.- Кн. 2.

